

31 MART OLAYINA DEĞİN SABAHATTİN BEY VE AHRAR FIRKASI

Dr. Sina AKŞİN

I. Sabahattin Bey

Sabahattin Bey 1877 de doğdu. 1899 yılının sonunda babası Damad Mahmut Paşa (Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın kocası) onu ve kardeşi Lutfullah'ı alarak Avrupa'ya kaçtı.¹ 1903 başında Paşa öldü. Türkiye'de iken iyi bir özel eğitim gören Sabahattin Bey, Avrupa'da çalışmalarını sürdürdü. Durkheim'dan ayrı yeni bir sosyoloji, «Science social-ilmî-içtima»yı kuran Le Play okuluna ve o okuldan Edmond Demolins'e bağlandı. Demolins'e göre iki tip aile ve dolayısıyla (Le Play okulu mantığına göre) iki tip de toplum vardır: tecemmüî ve infiradî (*communautaire, particulariste*). Tecemmüî aile ve toplumda, kişiler teşebbüsten yoksundurlar, her şeyi topluluktan beklerler. İnfiradî aile ve toplumlarda ise kişiler her şeyden önce kendilerine güvenirler, aileye, topluluğa, devlete bakmazlar. İkinci tip aile ve toplum hayat kavgasında daha başarılıdır: Anglo-Saksonlar da buna örnektir. Demolins, *Anglo-Saksonların Esbabı Faikiyeti Nedir?*² adlı kitabında bunu açıklamaktadır. Anglo-Sakson toplumu teşkilât bakımından *adem-i merkeziyet*, kişisel düzeyde ise *bireycilik* niteliklerine sahiptir. Sabahattin'e göre Osmanlı Devletinde yapılacak iş Meşrutiyetin ilâniyle bitmemektedir. Çünkü Abdülhamit istibdadı büyük ölçüde toplum şartlarının sonucudur. Bu şartlar değiştirilmezse, yeni bir istibdat kaçınılmaz olur. Kanun-u Esasî ilân edilirken bundan böyle istibdadı imkânsız kılmak üzere, Devlet yönetiminde ademi merkeziyeti kurmak, kişilerde de şahrsî teşebbüsü geliştirecek tedbrlei almak gereklidir.³

¹ Damad Mahmut Paşa bir İngiliz şirketine demiryolu imtiyazı verilmesi için Abdülhamit'e başvurup da yüz bulamayınca kaçmıştı. A.B. Kuran, *İnkilap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, Tan Matbaası, 1948).

² *A quoi tient la Superiorité des Anglo-Saxons?* Çevirenler: A. Fuat, A. Naci (Der-saadet, Kütüphane-i Askerî-İbrahim Hilmi 1331).

Sabahattin'in Lutfullah'la birlikte 1901 de yayımladığı bildirge bu düşüncelerin etkisi altındaydı.⁴ 1902 de, Birinci Jön Türk Kongresi Paris'te Damat Mahmut Paşa ve oğullarının önyak olmasıyla toplandı. Açılış söylevini Sabahattin Bey verdi. Kongre sonunda Ahmet Rıza ve arkadaşları ile Sabahattin Bey ve onu tutanlar arasında istibdadın yıkılması için yabancı müdahalesinin kabul edilip edilmemesi konusunda anlaşmazlık çıktı. Sabahattin Bey müdahale isteyenlerle birlik oldu. Kuran'a göre Sabahattin Bey yaptığı bir konuşmayla müdahalenin gerekliliğini şu gerekçeye dayandırmıştı: Meşrutiyet ihtilâli çıktığında Osmanlı Devleti karışacaktır. Bu sırada kargaşalıktan kendi adına yararlanmak isteyen devletler çıkabilir. Bunu önlemek için «hür ve demokratik» devletlerle önceden anlaşmaya varıldıktan sonra ihtilal yapılmalıdır. Gerektiğinde, bu devletler ihtilâli koruyacaklardı. Yine Kuran'a göre Ahmet Rıza dahi çok kere *Meşveret* gazetesinde yabancı devletleri Osmanlı Devletinin içişlerine karışmağa çağırmıştı. Ahmet Rıza'nın Kongrede ikilik çıkarması kişisel rekabet yüzündendi.⁵ Ramsaur ise Sabahattin Bey'in bu davranışla Ermenilerle kurulan teması saklı tutmak istediğini, hattâ belki Ermenilerce aldatıldığını ileri sürmektedir. Gerçekten, karışmayla ilgili kabul olunan önergede 1856 ve 1878 andlaşmalarının ve bunlara bağlı uluslararası senetlerin Türkiye'nin iç yönetimi ile ilgili maddelerinin bütün Osmanlı illerinde uygulanmasını sağlamak üzere imzacı devletler tarafından iyi niyetli teşebbüsler isteniyordu. Bu, en başta Ermenilerin isteği idi. (Berlin andlaşmasında Ermenilerle ilgili hükümler vardı.) Ama bu karışmadan yalnız Ermeniler değil bütün Osmanlılar yararlanacaktı.⁶ Bu kararda Kuran'ın sözünü ettiği gerekçenin bir izi yok. Ama gerekçenin Sabahattin Beyce yapılan konuşmada gerçekten ileri sürüldüğünü kabul edersek, bunun güçlü ve inandırıcı olduğu görülür. Ne var ki bundan böyle Sabahattin Bey ve arkadaşları karışmacı, Ahmet Rıza ve arkadaşları ise karışmaya karşı diye anılacaklardı. Ayrıntıları, nedenleri ne olursa olsun, yabancıların karışmasını isteyenler hiçbir zaman belli başlı niteliği milliyetçilik olan

³ Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin* (İstanbul, Geçit Yayını, 1954); Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir* (İstanbul, Elif Yayınları, 1965); Fahri Fındıkoğlu, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin* (İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1962); E.E. Ramsaur, *The Young Turks* (Princeton, Princeton University Press, 1957), s. 81-7.

⁴ Tütengil, *a.g.e.*, s. 22-4.

⁵ Kuran, *Jön Türkler*, s. 152-3. Bu bilgileri verirken Kuran'ın belgelere dayanıp dayanmadığı belli değildir.

⁶ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 69, 71, 73; Y.H. Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi* c. 2, k. 4. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1952) s. 44.

Türk meşrutiyetçileri tarafından benimsenmiyeceklerdi. Bir de üstüne ademi merkezîyetçilik eklenince, Sabahattin Bey'le diğer Türkler arasında hiçbir zaman doldurulamiyacak bir uçurum belirecekti.

Kongreden sonra Sabahattin Bey Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyetini kurdu. Cemiyetin kurucu ve belli başlı yöneticileri şunlardı: Prens Sabahattin (Başkan), Ahmet Fazlı (Genel Kâtip), İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşat, Dr. Rıfat, Miralay Zeki, Dr. Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat, Şair Hüseyin Siyret. 1906 da Sabahattin Bey aylık olarak *Terakki* dergisini yayımlamağa başladı. İlk sayıda Cemiyetin amaçları şöyle anlatılmaktaydı:⁷ 1. «Fenn-i içtimain» yurttaşlar arasında yayılması, bu uğurda çeviriler yapılması, 2. Osmanlı unsurları arasındaki ayrılığın giderilmesi, 3. uygar ülkelerde Osmanlı haklarının savunulması ve Türklük lehinde devamlı bir cereyan-ı fikrî tevliidi, 4. Osmanlı ülkesinde gerekli yerlerde teşkilât kurmak. Bir kez olsun Meşrutiyet, Kanun-u Esasî sözlerinin geçmemesi dikkati çekiyor, Sabahattin Beyin kafasındaki öncelikler konusunda da açık bir fikir veriyor.

Burada Sabahattin Bey'i değerlendirmek üzere bir noktanın üzerinde durmak yerinde olur. Jön Türkler için başlıca kaynak olan Kuran açıkça Sabahattin Bey'in düşünce ve davranışlarını tutmakta, onları «ilmî», diğerlerini «indî» ya da kişisel bulmaktadır. Ramsaur ise Sabahattin Bey'i ve düşüncelerini fazla önemsemiyor. Demolins'i yer yer fantastik ya da yanlış buluyor. Yazara göre Sabahattin Bey Demolins'in düşünce sistemini — Türk gerçeklerini pek gözönünde tutmadan — olduğu gibi Osmanlı Devletine uygulamaya kalkıyor. Kendisi Osmanlı gerçeklerinden habersiz görünmektedir: sanki Kuruçeşme ve Çamlıca dışında olan bitenlerden habersiz gibidir. Belki bazılarınca bu yargılar aşırıdır: yalnız Sabahattin Bey'in bunlara hak verdiren bir tutumu vardı. 1902 de Jön Türkler için ortak bir program hazırlama işi kendisine verildiğinde, ilkelerinden biri adem-i merkezîyet olan bir program hazırladı ve bu yüzden Jön Türkler bir daha ve bu sefer kesin olarak bölündüler. Bilindiği gibi Osmanlı Türkleri muhtariyet ya da muhtariyete yaklaşan her türlü çareye karşı idiler. Zira bir bölgeye muhtariyet vermek çok kere söz konusu İmparatorluk köşesinin ergeç imparatorluktan kopmasıyla sonuçlanıyordu. Adem-i merkezîyet de sanki bütün imparatorluğu kapsıyan bir bölgecilik ya da muhtariyet getiriyordu. Bu ilkeye böyle itiraz edildiğinde Sabahattinciler bir savunma yapmışlardı: Kanun-u Esasînin 108. maddesinde illerin yöneti-

⁷ Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 2, k. 4, s. 19-20.

mi için tevsi-i mezuniyet (yetkilerin genişliği) ilkesinin uygulanacağı belirtilir. Kanun-u Esasînin Fransızca çevirisinde bu deyim *decentralisation* diye çevrilmiştir, *decentralisation*'un Türkçesi ise ademi merkeziyettir. Hemen anlaşılacağı üzere bu Karakuşî mantık, programı Demolins'in terminolojisine uydurmak için kullanılmaktadır. Böylesine bir çabanın değil bilimsellikle, hâтта ciddiyle bağdaşmıyacağı açıktır.

Zaten 1906 yılında yayımlanan Cemiyet tüzüğünde kabul edilmesi pek zor olan hükümler vardı.⁸ Birinci madde «ademi merkeziyet ve tevsiî mezuniyetin» Kanun-u Esasînin 108. maddesine dayandığını ileri sürüyordu. (Oysa gördüğümüz üzere 108. maddede ademi merkeziyet deyimini geçmiyordu.) İkinci md, Meclis-i Umumi-i vilayetin gizli oyla seçileceği ve «vilayetin umur-u maliyesiyle kavanin ve nizamına ait mesail ve muamelatta selâhiyet-i tamme ve vasiaya malik» bulunacağı esaslarını koyuyordu. Üçüncü madde ise Mebusan Meclisi mebuslarının halk tarafından seçilmeyip vilayet meclislerince seçilmesi esasını kabul ediyordu. Bayur gerek ikinci maddede, gerekse üçüncü maddede konfederatif bir nitelik görüyor. Bayur'un, özellikle üçüncü madde bakımından söyledikleri haksız değildir. Çünkü buna göre mebuslar halkı değil, vilayet meclislerini temsil edecekler, onun sıkı denetlemesi altında tutulabileceklerdi (halk, doğrudan doğruya seçtiği mebuslar üzerinde pek sıkı bir denetleme kuramazsa da vilayet meclisleri için bu zor değildir). İngiltere'de mebuslar, Amerika'da temsilci ve senatörler dolaylı olarak değil, doğrudan doğruya seçilir. Demek ki Demolins'in hayranı olduğu Anglo-Saksonların ademi merkeziyetinden de ileri bir merkeziyetsizlik söz konusu idi. Köhne ve geri, üstelik yamalı bohça gibi birçok milliyetlerin varlığı yüzünden çeşitli gerilimlere açık bir İmparatorlukta değil böylesine bir düzen, önemli herhangi bir sarsıntı bile bütün ülkeyi paramparça edebilirdi. Onun için İttihatçıların itirazlarına hak yermemek imkânsızdır. Aynı tüzük illerdeki çeşitli meclislere yapılacak seçimlerde her milletin, sayısı oranında temsilci seçmesini(md. 4), kabul etmişti. Md. 7 ise vali, mutasarrıf, defterdar, defter-i hakani müdürü, mahkeme reisleri, müddeiumumîlerin merkezden atanmasını, kalan bütün adalet ve yönetim memurlarının o bölgede bulunan milletler oranında valilerce atanmasını öngörüyordu. Bayur'un da işaret ettiği gibi böyle bir kural zor uygulanabilirdi. En başta akla dil zorluğu, Türkçenin ve özellikle resmi dil olan Osmanlıcanın İmparatorlukta yaygın bir dil olmaması geliyor (yani Türkçe bilen memur bulmak zorluğu).⁹

⁸ T.Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler* (İstanbul, 1952), s. 143

⁹ A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul, Tan Matbaası, 1948) s. 234-5; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 2, k. 4, s. 35-9.

1906 yılında Sabahattin Bey, Ahmet Fazlı Bey'in yönetiminde aylık *Terakki* dergisini yayımlamağa başladı. Ademi merkeziyet ve şahsi teşebbüsün bu uzvunda Sabahattin Bey düşüncelerini açıklamak ve yaymak fırsatını buldu. Bu arada *Terakki*'nin alt başlığındaki değişmeler dikkati çekiyor: önce «Fenni içtima ve ademi merkeziyet taraftarınının mürevvici efkârıdır» diye ilân olunduğu halde sonradan «Teşebbüsü şahsî ile Kanun-u Esasî ve Ademi merkeziyet taraftarınının mürevvici efkârıdır» denmiş, en son olarak da —isabetli olarak— «Kanun-u Esasî» sözü «Meşrutiyet» diye değiştirilmiştir. Demek ki Demolins'in öğretisi Sabahattin Bey'in gözünü öyle bürümüştü ki ilk önceleri Meşrutiyetçiliğini unutmuş ya da Meşrutiyetçiliği açıklamayı gereksiz görmüştü.¹⁰ Aralık 27-29, 1907 de yapılan ikinci Jön Türk Kongresinin bildirgesi altında Cemiyetin adı «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet. Meşrutiyet Cemiyeti» olarak geçmektedir.¹¹

1907 kongresinin biraz sözünü etmek yerinde olur. Kongre, Ermeni komitelerinin teşebbüsü üzerine toplanmış ve Sabahattinci ve Ahmet Rızacı görüşler arasındaki aykırılık yine belirlemekle birlikte anlaşmaya varılmıştı. Anlaşma yabancı karışması gibi anlaşmazlık konularının bir yana bırakılması sayesinde sağlanmıştı. (Bu sırada Osmanlı Hürriyet Cemiyetiyle Terakki ve İttihat birleşmiş durumdaydılar: muhtemeldir ki İttihatçı olmıyan delegeler de ordudan destek sağlandığının farkındaydılar.) Bildirge, Jön Türk düşüncesindeki gelişmeye uygun olarak kesin bir ihtilâl kararını yansıtmaktadır. Hedef şöyle özetlenmektedir: «Bu kadar felâketlere sebebiyet veren bir usulü idareyi derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun yıkmak elzemdir. Bunun için matlubumuz: 1. Sultan Hamit'i tahtan feragate icbar 2. İdarei hazıranın esasen tebdili 3. Usulü meşveret ve meşrutiyetin tesisi (Âyan ve Mebusan meclisleri).» Bu hedefe varmak için kullanılacak araçlar, 1. Silâhlı direnme, 2. Grev ve pasif direnme, 3. Hükümete vergi vermemek, 4. «Ordular dahilinde telkinat: Asker, ne evlâdı vatana, ne de erbabı kıyama karşı yürümemeğe dâvet olunacak,» 5. Genel ayaklanma 6. Duruma göre gerekli görülen «sair vesaiti icraat.»

Yürütme organı olarak, bir «muhtelit daimî Komite» kurulacaktı.¹² Sabahattin Bey ihtilâlciliğin yabancıları değildi: Birinci Jön Türk Kongresi kararına uygun olarak Trablusgarp vali vekili ve kumandanı Recep Paşa ve onun kumandasındaki asker aracılığıyla İstanbul'a yapılacak baskını düzen-

¹⁰ Tütengil, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹ Kuran, *Jön Türkler*, s. 242.

¹² Kuran, *Jön Türkler*, s. 240-3.

lemek için Sabahattin Bey arkadaşlarıyla canla başla uzun süre çalışmıştı (1902-3). Bu teşebbüsün başarısızlığa uğramasından bir süre sonra¹³ Hüseyin Tosun Bey, Sabahattin Bey'in rızasını alarak gizlice Anadolu'ya gitti ve Erzurum'da 1907 yılında bir ayaklanma çıkardı ya da çıkmasına yardım etti.¹⁴ Oysa Ahmet Rıza ve arkadaşları yani İttihat ve Terakki, çıkacak bir ihtilâlin doğuracağı karışıklık arasında Rusya'nın bir bahane bularak Osmanlı içişlerine karışıp kendi lehine bazı sonuçlar elde etmesinden çekindikleri için uzun süre ihtilâle karşı çıktılar. Ahmet Rıza'nın Comte'cu bir pozitivist olarak «Düzen ve İlerleme» dâsturuna bağlı olması onun şiddetten kaçması için ayrıca bir nedendi. Böylece 1906 yılına kadar İT, Abdülhamit'in ölümünü beklerken ilerisi için propaganda ve aydınlatma çalışmaları yapan bir teşkilat olarak kalmıştır. 1905 de Rusya Japonlara yenildikten başka komünist bir ihtilâlle de iyice sarsıldı. Öte yandan, meşrutiyetçiliğin birden orduda hızla yayılmağa başlaması da ordu aracıyla «düzenli» olarak yapılabilecek bir ihtilâlin dış karışma olmadan başarılacağı kanısını uyandırdı. Bunları yazmaktan amaç, İttihatçıların tersine Sabahattin Bey'in ötedenberi ihtilâlcisi ve siyasal eylemden yana olduğunu göstermektir. Ayrıca Sabahattin Bey'in sonradan Halâskâr Zabitân olayları sırasında kesin olarak oynadığı bilinen rol, onun ihtilâlcisi olduğunu doğrulamaktadır.¹⁵

Bilindiği gibi, Hürriyetin İlânı Rumeli'deki ordu subaylarının işidir. 1906 da üçüncü ordudan bazı subayların önyak olmasıyla Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Şubat 1907 de Cemiyetin üyesi bulunan Ömer Naci (Cemiyetin kurucularından) ve Hüsrev Sami'inn tevkif edilmeleri için emir verildi. Posta telgraf memuru olan Talât Bey bu telgrafı gördü ve durumu haber verdi. Adı geçen iki kişinin Fransa'ya kaçmalarına ve kaçmışken de Şabahattin ve Ahmet Rıza ile temas ederek bunlardan düşünceleri en uygun olanıyla işbirliği imkânlarını araştırmalarına karar verildi. İki kafadar Paris'e geldikten sonra İttihat ve Terakki'nin tutumunu Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin milliyetçilik anlayışına daha uygun buldular. Bu ikisinin subay oldukları, subayların da milli-

¹³ Bu konuda bk. Kuran, *Jön Türkler*'den başka A.C. Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1963).

¹⁴ Kuran, *Jön Türkler*, s. 221; Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 2, k. 4, s. 81-2.

¹⁵ Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 2, k. 4, s. 12-4; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 23-5, 29; Şehbenderzade Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası* (Konstantiniye, 1331) ndan, A. Tugay, *İbret* (İstanbul, Okat Yayınevi), c. 2, s. 23; Tugay, *a.g.e.*, c. 2, s. 60-74, 83-90; Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 345-8. Cemal Paşa ise onu Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden de sorumlu tutmaktadır. Cemal Paşa, *Hatıralar* (İstanbul, Selek Yayınları, 1959).

yetçi oldukları hatırlanacak olursa, bunda şaşılacak bir yan bulunamaz. Böyle kimselerin ademi merkezîyet ve yabancıların karışmasını isteyen Sabahattincilerle anlaşmaları imkânsızdı. Ahmet Rıza Bey ihtilâlle Meşrutîyetin kurulması konusunda karşı koymayınca, Osmanlı Hürriyet Cemiyetiyle, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleştiler (27 Eylül 1907). Bu iş için Dr. Nâzım Bey gizlice memlekete geldi.¹⁶ Yalnız hemen belirtmek gerekir ki, Selânik'teki Cemiyet, Terakki ve İttihat adını Dr. Nazım'ın ısrarı üzerine, tarihsel önemi olduğu için kabul etmişti. İki Cemiyetin birleşmesi de biraz garip bir birleşmeydi—bir iç bir de dış merkez-i umumî olacak, her birinin ayrı tüzükleri olacak, aralarında üstlük astlık söz konusu olmayıp, yalnız ikna yoluyla birbirlerinin davranışlarını etkileyeceklerdi. (İç işlerinin sorumluluğu Selânik'teki merkez-i umumînin, dışişlerinin sorumluluğu da Paris'teki merkez-i umumînin olacaktı.) Ayrıca, Jön Türk İttihatçılara karşı yurt içindeki subay İttihatçıların bazan sevgi ve dayanışma ile bağdaşamıyacak bir tutumları olabiliyordu. Bir de üstelik bazı Jön Türkler İmparatorluğu batırabilecek bazı «ilmî» tasarılarla ortaya atılınca, söz konusu ittihatçı takımının bunlara karşı nasıl hoşgörmez bir tavır takınabilecekleri tahmin edilebilir.

Nitekim Hürriyet ilân edilir edilmez ademi merkezîyetçiler Türkiye'ye gelerek propaganda yapmağa başladıklarında bazıları zorluklara, baskılara uğradılar. Dr. Nihat Reşat Bey İstanbul'a gelirken Edirne'de iki konferans verdi. Celalettin Arif'le Fazlı Beyler de İzmir'e geldiler ve kendilerini karşılayan halka söylev vermek istemeleri başta Dr. Nazım Bey olmak üzere bazı İttihatçılarca kötü karşılandı. Bundan başka Fazlı Bey Hürriyetin İlânından önce bir ademi merkezîyet cemiyeti kurmayı başarmış olan bazı gençlerin tevkif olunduklarını öğrendi. Ademi merkezîyetçilerden Mahir Sait, Tefvik, Avni Kemal Beyler ise, Anadolu gezisine

¹⁶ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 121-3; Hüsrev Sami Kızıdoğan, «Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki,» *Belleten* I (Temmuz-Ekim 1937), s. 619-25; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 238-9 daki birleşme belgesinde «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti»ni «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» ile «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» olarak birleştiriyor gösteriyorsa da önce «İttihad ve Terakki» olan Cemiyetin Selanik'teki Cemiyetle birleştikten sonra «Terakki ve İttihad» haline gelmiş olması doğru olsa gerek. İ. Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkilab-ı Milliye Dair Hatıratım* (Mecidiye, Romanya, 1939), s. 201-2. Hürriyetin İlânında Terakki ve İttihad yeniden İttihat ve Terakki olmuştur. Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 250.

çıkarlarken tevkif olundular. Böylece ademi merkezîyetçiliğin Anadolu'da yayılması zorla önlendi.¹⁷

Oysa 1907 İkinci Jön Türk Kongresinde İttihatçılarla Ademi merkezîyetçiler saf birliği yapmışlardı. Bu ittifakı Hürriyetin İlânından sonra İmparatorluk içinde de sürdürmek için İstanbulda Cemal (Pş.), İsmail Hakkı (Pş.) ve Bahaettin Şakir Beylerle Hüseyin Tosun, Nihat Reşat ve Muhittin (Pş.) Beyler arasında görüşmeler başlamıştı. Cemal ve İsmail Hakkı Beyler, ademi merkezîyet, tevsîî mezuniyet anlamına geliyorsa, ileride programların birleştirilebileceğini bile ileri sürmüşler ve kolayca, dostça uyuşmuşlardı.¹⁸ İT Cemiyetinin İstanbul şubesi şöyle bir bildiri ile iki kuruluşun—değil Kuran'ın dediği gibi uyuşmasını—fakat birleşmesini ilân ediyordu: «Şimdiye kadar Paris'te 'Adem-i Merkezîyet ve Teşebbüs-ü Şahsî ve Meşrutîyet' namı altında sarf-ı mesai eden Cemiyetle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında itilaf ve ittihat-ı tam hâsıl olduğundan fi mabad her iki Cemiyetin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namı ve programı altında çalışacakları ilân olunur.»¹⁹ (22 Ağustos 1908)

2 Eylül 1908 gününde Sabahattin Bey, yanında babasının cenazesi olduğu halde İstanbul'a geldi. Kendisine büyük bir karşılama yapıldı. Ertesi gün yapılan cenaze töreniyle Damad Mahmut Paşa Eyüb'e gömüldü. Törene katılan cemaat temsilcilerini Sabahattin Bey'in sonradan ziyaret etmesi ve bu sırada Rum patriğine yaptığı reverans bazı İttihatçı gazetelerde «Prens Sabahattin Patriğin elini öptü» diye yansıtıldı.²⁰ Sonra Sabahattin Bey İT toplantılarına çağrıldığı halde kendisine, Meşrutîyetçilere yardımı yapan Mısır prensleri gibi ancak «protokoler» bir yer verildi ve toplantılarda Ahmet Rıza'nın «terbiye harici tarizlerine» uğradı. O da bunun üzerine Cemiyet merkezine birkaç kere gittikten sonra ilgisini kesti.

Bununla birlikte Sabahattin Bey bu yapılanların öcünü bol bol çıkarttı. Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkezîyet ve Meşrutîyet Cemiyeti sözde İT ile birleştiği ve böylece varlığı son bulduğu halde, Sabahattin Bey'in İstanbul'a gelmesinden oniki gün sonra Ahrar fırkası kuruldu (14 Eylül 1908). Bu işin bu kadar çabuk oluşu Sabahattin Bey'in de bozuk niyet

¹⁷ Kuran, *Jön Türkler*, s. 261-3. Daha sonra da ademi merkezîyetçilerden Dr. Hicri Bey Diyarbakır'da tevkif edilmiş, Faiz Bey de Adana'da «kaza kurşununa feda» edilmiş. S. 268.

¹⁸ Kuran, *Jön Türkler*, s. 263.

¹⁹ *İkdam*, 23 Ağustos 1908, 5117.

²⁰ Kuran, *Jön Türkler*, s. 266; *Volkan*, 28 Kasım 1324, 1. Oysa Sabahattin Bey, Şehzade Burhanettin ve diğer Saray temsilcilerinin ziyaretlerini iade etmemişti.

taşıdığına işaret sayılabilir. Fırkanın kurucuları arasında ademi merkeziyetçi Jön Türklerden Ahmet Fazlı, Mahir Sait, Celalettin Arif Beyler vardı. Ahmet Fazlı, Sabahattin'in süt kardeşi, Paris'teki ademi merkeziyetçi Cemiyetin genel kâtibi, *Terakki* gazetesini yöneten, kısaca Prens'in sağ kolu idi.²¹ Nitekim Prens'in parasiyle kurulan *Osmanlı* gazetesini de Ahmet Fazlı yönetmiştir.²²

Ayrıca bir de Nesli Cedit Kulübü vardı. İ.T., Ademi Merkeziyet Cemiyeti merkezinin yapılan birleşme uyarınca kapatılmasını isteyince, ademi merkeziyetçi bazı gençler Cemiyet yerine siyasetle uğraşmamak üzere ademi merkeziyetçi düşüncüyü geliştirecek bir kulüp kurmak istediler. Bu düşüncüyü Sabahattin Bey beğendi, kendilerine bir merkez, bir de kitaplık sağladı ve üyelerle de bir kaç sohbet toplantısı yaptı. Tüzüğe göre esas amaç «Meşrutiyeti müstahsilemizi terbiyei milliyemizin metanetine istinad ettirmek suretiyle gayri kabili nez' bir hale vaz' ve ifrağdan» ibaretti (md. 2.). Ulusal terbiyenin metaneti ise «Hayatı hususiyede kavı bir *teşebbüsü şahsî*, hayatı umumiyede ihtiyacatı memlekete kâfi bir *tevsîi mezuniyet*» (md. 3) ile sağlanacaktı. Demolins'e uymak uğrunda ademi merkeziyet diye ısrar edilmeyip Kanun-u Esasîdeki «tevsîi mezuniyet» ile yetinilmesi akıllı bir davranış olarak göze çarpıyor.²³

Kuran'a bakılırsa Talât Paşa, Sabahattin Bey ile Murat Bey'e karşı tavır alınmasından Fransa'dan gelen Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Bahattin Şakir'i sorumlu tutarmış. Bunlar olmasaymış «nifak tohumları» ekilmeyecekmiş. Doğruluk payı olabilir bunda, ama insana öyle geliyor ki eninde sonunda yine ademi merkeziyetçilik arada bir çatışmaya yol açacaktı. Bu düstur gerçekten büyük endişelere yol açıyordu ve Sabahattin Bey istediği kadar ademi merkeziyetin tevsî-i mezuniyet olduğunu ileri sürsün, Türk olmayanlar kendi milliyetçiliklerinin çıkarınadır diye ademi merkeziyetçilere koşacaklardı. Ademi merkeziyetçiler ise Ahrardaydı, tüzüklerinin 9. md. si Kanun-u Esasînin 108. md. sinin altını çiziyordu. İttihatçıların gözünde ademi merkeziyetçilik İmparatorluğu çökertmese bile hükümetteki Türk üstünlüğünü tehlikeye düşürecek, onun için de Türklüğün aleyhinde bir ilkeydi. Sabahattin Bey'in Sarayı ihmal edip cemaat başkanlarının ziyaretine gitmesi, ayrıca kendisine yapılan karşılama çok endişe verici şeylerdi.

²¹ Ramsaur, *a.g.e.*, s. 86.

²² Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 243. Ademi merkeziyetçi olduğu için olacak, Kuran, Sabahattin Bey'le Ahrar arasında bir ilgi bulunmadığını iddia etmektedir. *İttihad ve Terakki*, s. 251-2. Tütengil de nedense Kuran'ın bu görüşüne katılmaktadır: *a.g.e.*, s. 38.

²³ Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 371-5.

Nitekim Sabahattin Bey'in İstanbul'a varışından iki gün sonra (4 Eylül 1908) Hüseyin Cahit «Adem-i Merkeziyet» başlıklı yazısında ademi merkezietçi Cemiyetle İT arasındaki birleşmeden söz ettikten sonra, ademi merkezietin tehlikelerine dikkati çekiyor ve bu tehlikenin artık kalkmış olduğunu belirtiyordu: «Fakat teşebbüs-ü şahsî bu esas-ı mâkulede bırakılmayıp da bir suret-i ifratperveranede tefsir edilecek olursa o zaman 'adem-i merkeziet' vadilerine düşülmüş, Osmanlı memleketi inkiraz ve izmihlale doğru götürülmüş olur. Sabahattin Beyin istikbal-i vatan için gayet nazik olan bu noktayı takdirle—artık Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile birleştikleri zaman—programdan tay' ettiği kemal-i memnuniyet ile görülmüştür. Vatanının selametini arzu ve idrak eden hamiyetli bir Osmanlıdan da başka türlü hareket beklenmezdi.» «Adem-i merkeziet tâbiri ile vilayet meclisleri teşkili, nevahi nizamnamesinin tatbiki isteniyorsa buna hiç itirazımız yoktur. Zaten bu yolda kanunumuz vardır. Bu kanunun memleketimize hakikaten faydası olacağından eminiz.»²⁴

Bu yazıdan beş gün sonra *Tanin*'de çıkan Müştak imzalı bir yazı, Sabahattin Bey ve ademi merkezietçilik üzerine dönen dedikoduları anlattıktan sonra Sabahattin Bey'in kendisinden kesin bir açıklama istiyordu, (9 Eylül 1908, 40). 16 Eylül 1908 de Varyete Tiyatrosunda verdiği bir konferansla Sabahattin Bey dedikodulara karşılık verdi: «Bugün tebşir edebilirim ki saadeti vatana çalışan cemiyetlerimiz arasında ne fer'î, ne esaslı hiçbir ihtilaf kalmamıştır.» Ayrıca ademi merkezietin muhtariyetle bir ilgisi yoktu. 108. md.deki tevsii mezuniyetten başka bir şey değildi.²⁵ Bunun üzerine *Tanin*'de Hüseyin Cahit, Sabahattin Beyin yeterli bir açıklama yaptığını ve herkesi hoşnut bıraktığını anlatan bir yazı yazdı. Ama yine de bir iki cümlesinde söylenmek istenen şeyin tevsii mezuniyet olmasına rağmen, ademi merkeziet deyimi üzerinde direnilmesini garipsediğini belli ediyordu.²⁶ Durum şuydu: Sabahattin Bey Demolins'in «decentralisation-adem-i merkeziet» terimini bir dogma (nas) gibi kabul ediyordu. Bir süre sonra *İkdam*' da yayımladığı yazılarda yer alan şu aslında anlamsız olan cümle bunu belli etmektedir: «Şu halde adem-i merkeziet

²⁴ *Tanin*, 22 Ağustos 1324, 35.

²⁵ H. Cahit, «Meşrutiyet Hatıraları», *Fikir Hareketleri*, 22 Haziran 1935, 87; Tütengil, *a.g.e.*, s. 33-4. Konferans, Ahrar Fırkasının kurulmasından iki gün sonra veriliyordu. Tırnak içindeki cümle de aslında iki Cemiyet arasındaki 22 Ağustos 1908 birleşmesinin kâğıt üstünde kaldığının işareti sayılabilir. Gerçek bir birleşme olsaydı «Cemiyetlerimiz arasında» sözü pek kullanılmazdı.

²⁶ «Adem-i Merkeziyet,» *Tanin*, 19 Eylül, 1908, 50.

tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiften başka bir şey değil, yalnız tevsi-i mezuniyet adem-i merkeziyet-i idarenin ismi değil tarifidir.» Garip gibi gözüken bu terim kavgası aslında çok temel görüş ayrılıklarının bir işaretiydi.²⁷

Söz konusu yazılardan ilki («Bir İzah» başlıklı) ademi merkeziyetin gerekliliğini savunuyordu. Bir zamanlar Bolu sancağının bir mutasarrıfı üç saatlik bir yolu yaptırmak için altı yıl üstleriyle, merkezle uğraşmış, sonunda vazgeçmek zorunda kalmış. Merkezilik iktisadî hayatı çökeren bir yönetim usulüydü. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu bazan Selanik ve Yemen gibi birbirinden apayrı bölgelerden oluşmuştu. İstanbul'da oturan memurların bunların ihtiyaçlarını karşılamaları imkânsızdı. Yapılacak şey vali ve diğer memurların yetkilerini arttırmak, zaten kanunda yeri ve yetkileri gösterilmiş olan vilâyet genel meclislerini bir an önce açtırarak «ahalimizi verdiği verginin mahall-i sarfını muvafık bir surette tayin ve teftişe alıştırmaktan ibaret kalıyor»du. Dikkat edilirse bu ademi merkeziyet programı Paris'teki Cemiyetin programında tasarlanan ademi merkeziyetten adamakıllı değişikti. Sanki ondan yalnızca mahut ademi merkeziyet deyimi yadigâr kalmıştı.

İkinci yazı «Teşebbüs-ü Şahsî» başlığını taşıyordu. Birçok bölümleri eski *Terakki* dergilerinden alınmış bu yazı ilk yazıdan çok daha anlamlı, çok daha ilgi çekicidir. Önce şahsî teşebbüs tarif ediliyordu.

«Bir cemiyeti teşkil eden efrattan her birinin o yahut herhangi cemiyette olursa olsun yaşamak için—bizde olduğu gibi—ailesine, akrabasına, hükûmetine dayanacağı yerde müterakki memleketlerde olduğu gibi doğrudan doğruya kendine güvenmesi muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır.»

²⁷ *İkdam*, 18 Ekim 1908, 5173. 31 Mart olayından üç gün önce *Tanin*'de çıkan «Ademi Merkeziyet» başlıklı, tek yıldız imzalı yazıda Osmanlılığın Selçuklulara ve Timur'a karşı merkeziyet kurabildiği ölçüde ilerlediği belirtiliyordu. «Bugün vahdet ve merkeziyet-i siyasiyemizi ihlal eden iki müstehase-i içtimaiye vardır ki bunlar da aşiret ve cemaattir. Aşiret bir heyet-i siyasiye, cemaat bir hükûmet-i cismaniye şeklini muhafaza ettikçe vahdet-i Osmaniye halelden, merkeziyet-i siyasiye noksandan kurtulamaz.» Ademi merkeziyetin tevsi-i mezuniyet anlamına geldiği yolundaki savunma da kabul edilmiyordu: «Merkeziyet ve adem-i merkeziyet tabirleri siyasiyat, tahdid ve tevsi-i mezuniyet istilahları ise idariyata aittir.

İttihât ve Terakki Fırkası siyasiyatta merkeziyet, idariyatta tevsi-i mezuniyet usullerini tasvip etmiştir. Bu programın aksini iltizam etmek vatanın inhilaline çalışmaktır. Çünkü merkeziyet usulü Osmanlı milletinin beşiği olduğu gibi adem-i merkeziyet usulü de mezarıdır.» 10 Nisan 1909, 249.

Malumat, tecrübe, gayret, sebat, ihtiyat gibi nitelikleri olmayan bizler («İstanbul efendisi» ya da «Osmanlı» Türkleri demek istiyor) memurluktan başka işe giremiyoruz: «Biz ekseriyetle bunlardan mahrum olduğumuz için (çocukluğumuzdan beri aldığımız terbiye neticesi) kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükümet memurluğuna göz dikiyoruz. Lüzumundan yüz kat fazla memuru olan bir hükümete çatmak için de yeğâne çare liyakat değil himayedir... Böylece her kademe-i irtifa bir koltuk değneğine ihtiyaç gösteriyor, kayırılmadan başka hiçbir vasıta-i terakkisi bulunmayan adam bir şahsiyat sahibi olabilir mi?... Amirlerine karşı tapınmağı vazife edinen bu memurların maddunlarından ilk bekleyecekleri iş de kendilerine tapınılmak oluyor.»²⁸

Memurların istibdada alet olmak eğilimi vardır fakat bu en çok bizde görülüyor. Sağlam bir burjuva sınıfının yokluğunu Sabahattin Bey şöyle anlatıyor: «...bizde kuvve-i icraiye'nin istibdadını istiklâl-i şahsileriyle tâdil edecek işlek bir sınıf yok. Cemiyetin bunu teşkile en ziyade müsait olan efradı hep memur oluyor; hükümetin meşum himayesi altında bir müstehlik sınıfı vücade getiriyor. Müstahsiller, yani kazandıklarıyla yaşayan ve memleketi yaşatanlar köylülerle esnaf ve küçük tacirler. Bunlarda ise maddî manevî hiçbir sermaye bulunmadığı için tuttıkları işi ilerletmiyor, hattâ hükümetin muttasıl artan zulmüne karşı eski mevkilerini kaybediyorlar.»

Bu durum aile ve okul terbiyesinin eksikliğinden ileri geliyor. Aileler yalnız görenek terbiyesi veriyorlar. Okullar ne beden terbiyesi veriyor, ne düşünce (çünkü yalnız ezbercilikle yetiniyorlar), ne de ahlak (çünkü kişiliği öldürüyorlar). Coşarak, okullarımızı şöyle tarif ediyor: «Bu intihar-ı manevî mekteplerimizde bir düsturülamel haline gelmiş: hükümetin yeğâne emeli şahsiyeti boğmak bir düşkünler nesli yetiştirmek! Kuvve-i icraiye'ye temellük eden o arsızlar kafilesi şahsiyetin her tecelli-i ulvisine hayvanca saldırıyorlar! Ta ki darbat-ı istibdat altında hiçbir baş kalkmasın, seviye-i zillette herkes hem ayar olsun!...»²⁹

Kabul etmek gerekir ki bu cümleler güçlü, gözlemler ise isabetlidir. Zaten Türkiye için Sabahattin Bey'in büyük önemi ilk defa olarak —Ziya Gökalp'ten önce— ciddi olarak Türk toplumunu sosyolojik açıdan ele almağa kalkışmış olmasıdır. Ziya Gökalp'i ve bütün Meşrutiyetin düşünce hayatını —Cumhuriyetinkini bile— etkilemiştir. Ama Demolins büyük

²⁸ Hüseyin Cahitte de aynı görüşe rastlıyoruz: *Tanin*, 21 Mart 1909, 229.

²⁹ *İkdam*, 18, 19 Ekim 1908, 5173-4.

bir sosyolog olmadığı gibi, Sabahattin Bey de ne büyük bir sosyolog (ancak sosyolojiyle uğraştığı, meşgul olduğu söylenebilir) ve hattâ ne de büyük bir düşünürdür, (yukarıda bilimsel olmıyan, garip tutumlarını gördük), Türkiye için, geniş etkisi ve ünü dolayısıyla önemi vardır, o kadar. (Bu etki de büyük ölçüde 1) Prens oluşundan, 2) servetinden, 3) siyasete karışmış olmasından ileri geliyordu.³⁰ Kuran'ın yaptığı gibi Sabahattin Bey'in siyasal programına, düşüncelerine «ilmî», başkalarına «indî» demek de doğru olmaz. İlm-i içtima inceleme yöntemi olarak belki bilimseldir, fakat yine inceleme yöntemi olarak bilimsel olan başka sosyoloji okulları vardır. Aynı biçimde ilm-i içtimanın vardığı sonuçlar da diğer sosyoloji okullarının sonuçlarıyla yarışmak zorundadır. Bu bakımdan sonuçları, geçici olarak da olsa, mutlak doğru olamazlar, hele yanılmazlıkları hiç söz konusu değildir.³¹

Genel anlamda şahsî teşebbüsün iyi bir şey olduğuna şüphe yok ama bunun sırf Anglo-Saksonların bir özelliği ya da üstünlüklerinin nedeni olduğu da tartışılabilir. Aynı biçimde, Anglo-Saksonların üstün olduğu da tartışma götürür. (Üstünlük çeşitli bakımlardan söz konusu edilebilir: iktisadî, ahlâkî olabilir, sanat üstünlüğü olabilir.) Ademi merkeziyete gelince, bunun en önce saltık anlamda iyi bir şey olup olmadığı su götürür. Ondan sonra da, Anglo-Saksonlar «üstün» kabul edilirse, onların üstünlüklerinin nedeni tartışılabilir. Öyle ya, söz konusu üstünlük ademi merkeziyete değil de —meselâ— İngiltere'nin ada oluşuna, istilâdan uzak kalışına bağlanamaz mı? Yukarıda belirtildiği üzere, Sabahattin Bey'in bağlı olduğu sosyoloji okulunun inceleme yöntemleri bilimsel kabul edilebilirse de (soruşturma, monografı yöntemi, v.b), Demolins'in vardığı sonuçların geçerli olup olmadığı şüphelidir. Bunların o zaman Osmanlı Devletinde özgün olduğu muhakkaktır. Ama özgün olmaları bunların isabetli olmasını gerektirmez. Prens Sabahattin, Le Play okulunun araştırma yöntemlerini kullanmış, onları Osmanlı Devletine uygulamış da değildir. Yalnızca o okula bağlı Demolins'in bazı sonuçlarını olduğu gibi alıp siyasal ve toplumsal program olarak Osmanlı Devletine uygulamak istemiştir.

³⁰ Prens II. Meşrutiyetten önceki yazıları, *Terakki* gazetesindeki yazılarıdır. Meşrutiyetten sonraki yazıları ise İttihatçıların saldırılarına karşı cevap niteliğinde, az çok birbirinin tekrarı olduğu için özgünlükten yoksun bir takım kitapçıklardır.

³¹ Prof. N. Ş. Kösemihal Le Play okulunun vardığı sonuçların (yani okulun «bireşimli-sentetik» yönünün) artık değeri kalmadığını belirtiyor. Muzaffer Sencer de Prens Sabahattin'in düzeltme (ıslahat) programının Türk toplumunun toplumsal-tarihsel gerçekleriyle bağdaşmadığı kanısında. Prens Sabahattin, *a.g.e.*, s. 10, 29.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Sabahattin Bey'in düşünceleri teşebbüsü şahsî bakımından ve okul ve aile terbiyesini değiştirmeyi gerektirdiği ölçüde isabetlidir.³² Çünkü uzun boylu araştırmalara girişmeden Osmanlı Türklerinin ve genel olarak müslümanların kişisel teşebbüsten hayli yoksun oldukları ve geliştirilecek olursa, bunun Osmanlı Türkleri'nin ve genel olarak Osmanlı Devletinin yararına olacağı açıktı. Bu gözlemi yapmak için bilim adamı bile olmağa ihtiyaç yoktu. Öte yandan ademi merkeziyetin gerekli olduğunu gösteren gözlemler var mıydı? Seçkin memurların az, bazı bölgelerin pek yoksul ve geri olduğu bir ülkede belki de merkeziyet daha iyi yürürdü. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğunun geriliği ve içinde bulunduğu uluslararası durum, bir de kendine bağlı milletlerin milliyetçilik yönündeki gelişmesi Hürriyetin İlanından önceki programda ileri sürülen sözde «bilimsel» bir ademi merkeziyeti gerçekten korkunç ve sonu karanlık bir macera olarak gösteriyordu. Demek ki Sabahattin Bey programının şahsî teşebbüs bölümü az çok «bilimsel» sayılabilirse de, ademi merkeziyet öğretisi değil bilimsel, indî, hattâ daha kötüsü (Paris'te savunulan biçimde) yıkıcı sayılmalıdır. Şahsî teşebbüs bakımından da Sabahattin Bey'in kapitülasyonlar, Osmanlı Devletinin yarı sömürge durumu, emperyalizm üzerinde hiç durmamış olması ve hareket noktası olarak aldığı İngiliz, Fransız dostluğuna olağanüstü bir önem vermesi,³³ onun, Ramsaur'un dediği gibi, Kuruçeşme ve Çamlıca'dan ötesini görmediğini gösterir. Ama bu konuyu fazla uzatmak yersiz olur. Bayur'un eleştirmeleri zaten bilim adamı ya da düşünür olarak Demolins ve Sabahattin Bey'in önemini hayli azaltmaktadır.³⁴ Sanıyorum, bu onun en lehinde sayılabilecek bir değerlendirmedir.

Bir de *İkinci Bir İzah* adlı risaleyi ve ona yol açan Hüseyin Cahit'in baş yazısını söz konusu etmek gerekir. (*Birinci İzah'ı*, *İkdam*'da çıkan iki yazı oluşturuyordu.) Hüseyin Cahit «İntihabat Entrikaları» adlı bir yazısında Rum Partikhanesiyle «Sabahattin Bey fırkası» (Ahrar) arasında anlaşma yapıldığını, anlaşmanın mezhep imtiyazlarının korunmasından ötede bir anlam taşıdığını, Partikhanenin ademi merkeziyetçi olduğu için «Sabahattin Bey fırkası» ile anlaşmasını ileri sürüyordu. Arkadan deniyordu

³² Ama unutmamak gerekir ki şahsî teşebbüsü geliştirmek yalnızca okul ve aile terbiyesiyle sağlanamazdı. Belki bir takım iktisadî tedbirler de gerekirdi.

³³ Sabahattin, *Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah* (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1327), s. 118-23.

³⁴ Bayur, *Türk İnkılabı*, c. 2, k. 4, s. 471-88.

ki: «Ademi merkezîyet ise Midilli'nin, Sakız'ın ve sair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan âgûsuna atılması için birer hazırlık demektir.»³⁵

Yazının çıkmasından iki gün sonra Sabahattin Bey Fevziye Kiraathanesinde yaptığı bir konuşmayla Hüseyin Cahit'in tezlerini yalanlıyor, kendi düşüncelerini açıklıyordu. Kendi rolü için, «Biz bir devlet adamı olmayacağız: yalnız hakikatına iman getirdiğimiz efkârın nâşirliği, hâdimliğiyle iktifa edeceğiz,» diyordu.

Türk olmıyanların, bu arada Rumların ise, Türk milliyetçiliği yapmak isteyen bir partiye karşı olmaları, İmparatorluğun idarî bölümlerine haklar tanımayı savunan bir partiyi de desteklemeleri tabî idi. Hattâ öğreti ayrımı olmasa da muhalif bir partiyi tutmaları olağandı. Kaldı ki Rumlar Osmanlı milletleri içinde en milliyetçi milletlerden biri idiler: birçok Rumlar Yunanistanın genişlemesini elbette istiyorlardı. Ahrarla Patrikhane arasında herhalde anlaşma yoktu ama —yazıyı yazmaktaki amacı ne olursa olsun— Hüseyin Cahit'in yazdıkları esas itibariyle doğru sayılabilirdi.

17 Mart 1909 da Sabahattin *Osmanlı* gazetesini çıkartmağa başladı. Gerçi kendisi arka planda kalmayı tercih etmişti ama «Mesleğimiz» yazısında da belirtildiği üzere, gazete *Terakki*'nin yolunu izleyeceğine göre aradaki ilgiyi saklamak için fazla bir çaba yoktu. «Mesleğimiz» de şu cümleler göze çarpıyor: «Hürriyet-i şahsiyeyi yalnız kanunlarda arayan vatandaşlarımıza deriz ki: 'Hürriyet-i şahsiye istiklâl-i iktisadî ile kaim... istiklâl-i iktisadî de yalnız istihsal-i maddî ve manevî ile mümkündür.» Ayrıca başlıca derdimizin herşeyi hükümetten beklemek olduğu tekrarlanıyordu. Gazetenin «müdür ve sahib-i imtiyazı» Prens'in sağ kolu ve süt kardeşi Ahmet Fazlı, ilk sayılarda başyazıları yazan da Süleyman Nazif'ti. Bunun «müstakil» bir gazete olacağı açıklanıyordu ama Prens'in, Ahrarın gizli ya da «manevi» başkanı olduğu kabul edilirse, Ahrarın resmî organı da sayılabilirdi. Ahrarın bildirileri *Osmanlı*'da çıktığı gibi, kolay kolay dalaşmalara girişmek istemeyen ağırbaşlı bir havası vardı. Yalnız aşağıda göreceğimiz gibi Ali Kemal'in adaylığı konusunda *Osmanlı*, Fırkaya karşı tu-

³⁵ Tütengil, *a.g.e.*, s. 39; *Tanin*, 9 Aralık 1908, 129. Yine *Tanin*'de çıkan «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Hakkında» başlıklı yazıda şöyle deniyordu: «Sabahattin Bey'in firka reisi olmadıklarına dair beyanlarına gelince, bittabi buna inanıyoruz. Fakat bu rivayet herkesin ağzında hâlâ geziyor. Hattâ dün Rum gazeteleri Dersaadet mebusluğu münasebetiyle Ahrar Fırkasından bir heyet-i mahsusa giderek reisleri bulunan Sabahattin Bey'e namzetliğini vazetmesini teklif ettiklerini yazıyorlardı. Ortada yanlış havadisler çıkarırlar... Rum gazeteleridir. Bizim kabahatimiz ise tekzip edilmeyen bu rivayetlere inanmaktan ibaret kalıyor.» 9 Mart 1909, 217.

tum alır gibi oldu, ama bu bölünme tehlikesi de dayanışma duygularının baskın çıkmasıyla hemen giderildi. *Osmanlı*'nın bir sayısında bir «Teşebbüs-ü Şahsî» okulunun kurulduğu açıklanıyor ve buranın «mensubinin-den iki güzide» gencin yazısı başyazı olarak sunuluyordu. Yazının başlığı «İslahat-ı Esasîyemiz için Nokta-i İstinad Taharrisi» idi. Başka yerde sözkonusu okulun adı geçmediğine bakılırsa herhalde bu Nesl-i Cedit Kulübü olacaktı. (Belki bir aralık Kulüp okul biçimine sokulmak istendi.)

II. Osmanlı Ahrar Fırkası:

İlk muhalif dernek Ağustos 1908 de kurulan Fedakâran-ı Millet Cemiyetidir. İkinci dernek, 31 Marttan önceki ana muhalefet partisi olan Osmanlı Ahrar Fırkasıdır.³⁶ 14 Eylül 1908 (1 Eylül 1324) de kuruldu. Fırkanın kuruluşu şöyle oldu: Eylül 1908 başlarında Prens Sabahattin İstanbul'da Bebek bahçesinde bir konferans verdi, dinleyiciler arasında bulunan Nuretin Ferruh konferanstan sonra yanında *İkdam* muhabiri Ahmet Samim olduğu halde «bir murakabe ve muvazene» partisi kurmak düşüncesini Prese açtı ve böyle bir partiye Prens'in başkan olmasını istedi. Prens de, siyaset mücadelesine girmeyeceğini bildirmesine rağmen arkadaşları Ahmet Fazlı, Mahir Sait, Celalettin Arif Beylerin Nureddin Ferruh Bey'le işbirliği etmelerini sağladı³⁷ Görülüyor ki Sabahattin Bey'in fırka ile yakın ilgisi olmuştur.

Muhalefet, İttihat ve Terakkiye en ağır saldırılarını onun gizli kalmak isteğine karşı yöneltmişse de, Ahrar Fırkasının da gizli kapaklı bir yanı vardır. Fırkanın Dahilî Nizamnamesinin 19uncu maddesine göre İdare Heyeti altı kişilik olacak, bunlardan biri reislik, biri kâtibî umumilik, biri de veznedarlık görevlerini üstlerine alacaklardı. Oysa idare heyetinde umumî kâtip (Nureddin Ferruh), muhasip (Celalettin Arif) ve dört üye (Mahir Sait, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Şevket, Ahmet Paşa) bulunduğu halde başkan olarak kimse gözükmemekteydi. İttihatçı basın başkanı «bulmak» için çeşitli tahminler ileri sürmüştür. Önce başkanlık Kâmil Paşa'ya yakıştırılmış (*Tanin*, 22 Mart 1909), ama bu haber yalanlanmıştır.³⁸ Sonradan

³⁶ Burada verilen bilgiler için başlıca kaynak Tunaya, *Siyasî Partiler*'dir (s. 239-254). Yazara, Fırkanın kuruluşu ile ilgili bilgileri A.B. Kuran ve Nureddin Ferruh vermişlerdir.

³⁷ Kurucular arasında Solon ve Bebi Kazanova Efendilerle Kıbrıslı Mustafa Paşa'nın oğulları Tefik, Nazım ve Şevket Beyler de vardır. Kuran, *Jön Türkler*, s. 270.

³⁸ Umumî Kâtibin yalanlaması: *La Turquie*'den naklen *Hukuku Umumiye*'dedir (11 Mart 1325); Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 244, n. 21.

Prensın başkan olduğu söylenmişse de, Prens bunu inkâr etmiştir.³⁹ İsmail Kemal Bey'in de başkanlığı ileri sürülmüş ve bu iddianın da asılsız olduğu belirtilmiştir.⁴⁰ Aslında ne Kâmil Paşa'nın, ne de İsmail Kemal Bey'in başkanlığını gizlemek için bir neden olamazdı. Ancak Prens Sabahattin başkan olursa. Prenslığı dolayısıyla bu durumu gizlemek uygun görülmüş olabilirdi. Muhtemeldir ki başkanlığı reddeden Prens, fahrî (ve gizli) başkanlığa ya da başkanlığın —kendisine bir cemile olarak— açık kalmasına razı edilmişti. Prensle Fırka arasında yakın bir ilişkisi aramayı gerektiren diğeri bir nokta ise Ahrarın bir çeşit resmî organı durumunda olan *Osmanlı* gazetesinin Prensın para yardımı ile kurulmuş olmasıdır (17 Mart 1909 da yayımlanmağa başlanmıştır.)⁴¹ Basında *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gazete*, *Sadayı Millet* gazeteleri Ahrara eğilim göstermişler, *Serbestî* ise onun ateşli savunucusu olmuştur. *Volkan* da kendi açısından Ahrarı hararetle desteklemiştir.

Fırkanın kuruluş nedenleri İttihat ve Terakki tekerciliği ve gizliliğinin ikinci bir istibdada yol açabileceği kaygısıydı. Böyle bir parti bir «karşı ağırlık» olacak, böylece siyasette «denge» sağlanacaktı. Ahrarcılar ayrıca İttihat ve Terakkinin Türk olmayanlara eşitlik tanımaya istekli görünmemesini de Osmanlı Devleti için zararlı görmekteydiler.⁴² Fırka prog-

³⁹ Sabahattin, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah* (İstanbul, 1324), s. 19-20; Tunaya, *Siyasî Partiler* s. 245, n. 23.

⁴⁰ 1950 de Tunaya'ya haberin asılsızlığını bildiren Nurettin Ferruhtur. Oysa «Osmanlı Ahrar Fırkası'nın faaliyetine son verdiğini bildiren beyanname» başlıklı ve Ahrar kurucu ve ileri gelenleri adına Nurettin Ferruh imzalı belgede (*Sadayı Millet*, 17 Kânunu sani 1325) «Vakıa bir aralık Fırkai Ahrarın riyasetini işgal etmiş olan İsmail Kemal Beyefendi...» denmektedir. Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 245, n. 25; s. 254.

⁴¹ Ali Cevat-F.R. Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu yayımları, 1960), s. 182; Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 243. Abdülhamit de Sabahattin'i Ahrar'ın başkanı sanmaktadır. Ali Cevat Bey-Unat, *a.g.e.*, s. 47.

⁴² Ahrara göre İT'nin kusurları (sevapları biliniyordu) şöyle sıralanıyordu: «...Meşrutiyetin istihsalini müteakip Cemiyetin-devirdiği istibdadın âdeta makamına kaim olmak istiyormuş gibi-kuvva-i meşrua-i idareye tahakküm, umur-u devlete müdahale ve hattâ memleketin her tarafında mesalih-i efradı hal ve fasletmesini hiçbir Osmanlının tecviz edemeyeceği tabiidir. Sevgili ve muhterem orduyu siyasete karıştırıp hükûmeti, hattâ Meclis-i Mebusanı kuvve-i musaleha ile tehdid ve isnadat ve ihtiraat ile anasır-ı gayr-ı müslimeyi Osmanlılıktan ve his-i ittihattan tebrid ve bundan başka kendisine dehalet eden devr-i sabık jurnalcilerini, mürtekiplerini himaye ve memuriyetlere tayin ile maksadına muhalif her hali red ve tenkid eden Cemiyet, devr-i sabıkta cari olan redîeyi takibederek tahakkümlerini tasdik ve seyyiat-ı zahireyi tasvip etmeyen evlad-ı vatani ihanet ve hiyanetle itham ettikçe tenkidatta bulunduk ve bulunacağız.» «Osmanlı Ahrar Fırkasından Ahmet Rıza Bey'e,» *Osmanlı*, 26 Mart, 1909, 10.

ramını Nurettin Ferruh Bey, hükûmetin Fransız hukuk müşaviri Kont Ostrorog'un yardımıyla hazırlamıştı. Program son derecede liberaldir (zaten «ahrar» kelimesi *liberal* karşılığıdır). İlk cümlesi «İnsanlar hür ve hukuku beşer noktai nazarından müsavi olarak doğduklarından...» diye başlamakta, insan haklarını saymaktadır. Juri usulü bile istenilen tedbirler arasındadır. Dikkati çeken bir diğer nokta bütün program boyunca Padişahın bir kere bile söz konusu olmamasıdır. Anayasaya göre (md. 60) açıkça Padişaha tanınmış bir hak olan Âyan üyelerinin seçimi, Meclisi Umumî ve Belediye üyelerine, bir de *hükümete* bırakılmaktadır (md. 8). Padişahlara ya da yalnız Abdülhamit'e karşı bu tutumda da Prens Sabahattin'in etkisini sezmemek imkânsızdır. Başka maddelerde Kanun-u Esasînin 108-110. maddelerinde ileri sürülen tevsî-i mezuniyet ve tefriki vezaif kuralının uygulanmasını sağlayacak kanunların hazırlanması (md. 9), seçimlerin tek dereceli olup yirmi yaşındaki her erkeğin, vergi versin vermesin oy hakkına sahip olması (md. 2), adayların yerlilerden olmasının aranmaması (herhalde bu, İstanbulluları kayırmak için olacak) ve mebus sayısının arttırılması (md. 5,6), ilmiye öğrencilerine refah içinde okumalarını sağlayacak tedbirlerin alınması (md. 21) istenmektedir. Dil, eğitim bakımından Ahrarın programı İttihatçılarınkinden pek ayrılmamaktadır.

Fırka yalnız İstanbul'da Merkez-i Umumî teşkilatı kurabilmiş, bunun dışında 31 Mart'a kadarki yedi aylık sürede yayılamamış, ancak Anadolu'nun bazı yerlerinde şube hazırlıkları yapmıştır. Seçimlere yalnız İstanbul'da katılan Fırka adayları, şu oyları almışlardır (11 Aralık 1908): Sadriazam Kâmil Paşa (18). Ali Kemal Bey (6). Ahmet Fazlı (0). Nurettin Ferruh (0), Pandelâki Kozmîdi Efendi (340), Konstantin Kontantinîdi Ef. (369), Kirkor Zohrap Ef. (392), Bedros Hallaçyan Ef. (455), Alber Faracı Ef. (461). Seçilenler, yani Kozmîdi, Kontantinîdi, Zohrap, Hallaçyan ve Faracı Efendiler aynı zamanda İttihat ve Terakki listesinde aday oldukları için seçilebilmişlerdir. Hiçbir listede aday olmayanlardan Prens Sabahattin Bey ve Mehmet Murat Bey onsekizer oy almışlardır. Manyasîzade Refik Bey'in ölümüyle açılan İstanbul mebusluğunu ise yine İttihat ve Terakki adayı (Hariciye Nazırı Rifat Paşa) 281 oyla kazanmış, Ahrar adayı Ali Kemal Bey 129 oy almıştır (5 Nisan 1909). Aday olmayan Prens Sabahattin Bey üç, Kâmil Paşa bir oy almışlardır. Bununla birlikte seçilen mebuslar içinde İttihat ve Terakkiye karşı olanlar Ahrar Fırkasının Meclis grubunu meydana getirmişlerdir. Özellikle Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebusların bu grupta bulunmaları İttihat ve Terakkinin Türk milliyetçiliğinin teşkilatı olarak görüldüğünün bir belirtisi sayılmalıdır. Ama bu elli kişiyi

bulan grubun aslında gevşek ve disiplinden yoksun olduğu Kâmil Paşa'nın düşürülmesi sırasında yapılan oylamadan ortaya çıkmaktadır.⁴³

Ahrar Fırkasının bu kadar köksüz ve cılız olması karşısında İTnin neden ondan o kadar çok çekindiği ve kızdığı sorulmağa değer. Bunun nedeni şöyle açıklanabilir: İTnin, gizli de olsa, Türkçülüğü karşısında muhalif bir partinin bütün Türk olmayanları peşinden sürüklemesi pek kolaydı. İT, ancak sindirme ve yıldırma yöntemleriyle bunun önüne geçebiliyordu. İkinci bir neden de şu olabilir: İT halka dayanan bir parti değildi, gücünü Türklerin okumuşlarından alıyordu. Bunlar da bütün İmparatorlukta bir avuç kişiydiler. İmparatorlukta en önemli gazetelerden bir çoğu da muhalifleri tutuyordu. İşte İT, muhalefetin okumuşların desteğini kazanmasından çekiniyordu. Böyle bir gelişme hem İTyi zayıflatırdı, hem de Türkçülüğü. Nitekim, gözönünde olduğu için İstanbul'da muhalefeti hoşgörmek zorunda kalan İT, onun taşrada teşkilatlanmaması için yapmadığını bırakmamıştır—adem-i merkeziyetçileri Anadolu'ya sokmamış, Demokrat Fırkanın bir propagandacısına karşı suikast düzenlemiş, bazı muhalefet gazetelerinin taşraya gitmesini önlemiştir.⁴⁴ Taşrada varolan özel bir tehlike de, orada İT ile özdeş olmayan hâkim sosyal grupların, yani eşraf ve âyanın muhalefeti desteklemesi ihtimaliydi.

İT ile Ahrar arasında bir uzlaşmaya gidilmesi yolunda teşebbüsler olmuştur. Hüseyin Cahit bu teşebbüsleri olumsuz karşıladı. Ona göre Ahrarcılar genel olarak «hırs-ı mal ve caha, ağraz-ı nefsanîyeye» çalışmaktaydılar. Özel olarak, Ahrarcılar (yazara göre) şu kişilerden oluşuyordu: 1) adem-i merkeziyetçiler, 2) İTye girip de çıkmış olanlar, İTden umduğunu elde edemeyenler, İTye kabul edilmeyenler, 3) Meşrutiyet yüzünden memuriyetini, istifadesini kaçırmış olanlar, 4) eski devir enkazı, 5) İT aleyhindeki yazıları okuyarak kanan «eshab-ı namus». ⁴⁵ Bir habere göre Ahrarcıların İT den istedikleri şunlardı: 1) İT, şartsız olarak vilâyet şubelerini lağvetmelidir, 2) İstanbul merkezi hükûmet işlerine karışmamalıdır, 3) İT siyasi ve gizli bir cemiyet sıfatını terkederek 'sırf parlamanter' bir parti haline gelmelidir.⁴⁶ Dikkat edilirse bu şartlar Dr. Rıza Nur'un «Görüyorum ki İş Fena Gidiyor» yazısındaki düşüncelere benzemektedir. Bu tekliflere Cemiyetin herhangi bir tepki gösterdiğine dair bir işaret yoktur.

⁴³ Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 241.

⁴⁴ İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, S. Story, ed. (London, Constable, 1920), s. 319.; Temo, *a.g.e.*, s. 218-9; Kuran, *Jön Türkler*, s. 262-3, 276.

⁴⁵ *Tanin*, 19 Mart 1909, 227.

⁴⁶ Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 243, n. 16; *Hukuku Umumiye (Manzume-i Efkâr'dan)*, 24 Mart 1909.

13 Ocak 1909 günlü *Tanin*'de Nurettin Ferruh'un *Tempo* gazetesine bir mektubu söz konusu ediliyordu. Bunda, Ahrarın İTye göre sağda değil, solda olduğu ileri sürülmüştü. Aynı mektup «'Türkiye Türklerindir' düsturuna yüksek sesle: 'Osmanlı İmparatorluğu Osmanlılarındır' cevabını veriyoruz» sözleriyle İttihatçıları milliyetçilikle suçlandırmış oluyordu. Buna karşı Hüseyin Cahit, Cemiyeti savunmak üzere, «Türkiye Türklerindir» sözüyle «Osmanlılar» anlaşılması gerektiğini söylemek zorunda kalmıştı.

Hasan Fehmi'nin öldürülmesinden sonra bazı Ahrarcıların bombalar patlayacak diye konuştukları yolundaki iddialar, dedikodulara yol açmış, Fırkanın bir açıklamasını gerektirmişti.⁴⁷

Ahrarın diğer bir açıklaması 11 Nisan 1909 günlü *İkdam*'da kâtib-i umumî vekili Ziya imzasıyla çıktı. *Neue Freie Presse*'ye göre İngiltere muhtariyetçi olduğu için Ahrarı destekliyordu. Oysa Ziya Bey'e göre Fıka ne «muhtariyet-i idare,» ne de «adem-i merkezîyet-i siyasiye» düşüncelerini savunuyordu. İstedığı, Kanun-u Esasî'nin kabul ettiği tefrik-i vezâif ve tevsi-i mezuniyet (yani aslında Prens Sabahattin'in ademi merkezîyeti) idi. Görülüyor ki İT milliyetçi, Ahrar ise muhtariyetçi olmadığı yolunda kendilerini sürekli olarak savunmak zorundaydılar.

Son olarak Ahrarın içinde geçen bir çatışmayı anmak gerekir. İsmail Kemalle Ali Kemal'in Ahrar Fırkasına kabul edilip de mebus adayı olmaları karşısında Dr. Rıza Nur, Fazlı, Mahir Sait ve Celalettin Arif Beyler istifa ettiler. Zira Ali Kemal «Jön Türklüğü» sırasında Yıldızın hafiyeliğini yapmış, İsmail Kemal ise Abdülhamit'e karşı 1902 de tasarlanan ihtilal teşebbüsünde ihanetle dolandırıcılığa yaklaşan davranışlarda bulunmuştu. Nitekim Sabahattincilerin (ya da Sabahattin'in) gazetesi olan *Osmanlı*, bir başyazıyla Ali Kemal'in adaylığına karşı Hoca Kadri'yi öne sürüyor gibi davrandıysa da, İTnin yararına bir ikiliğe meydan vermemek için olacak, Ali Kemal'i desteklemekte karar kıldı. «Mamafih,» diyor Kuran, «bu iki zat fırka ile olan alâkalarını kesmek lüzumunu hissettiklerinden fırkadan ayrılan zevat da istifalarını geri almışlar ve fırka faaliyeti sekteye uğramamıştır.»⁴⁸

⁴⁷ *Tanin*, 11 Nisan 1909, 250. Bu iddialara karşı Ahrar umumî kâtipi vekili Ziya Bey, Salahattin ve Şuayip Beylerle Ahrardan Ahmet Samim'in aralarında konuşurlarken, sükûnet gelmezse daha büyük olayların patlaması ihtimalini söz konusu ettiklerini açıkladı. *Osmanlı*, 12 Nisan 1909, 27.

⁴⁸ Kuran, *Jön Türkler*, s. 271; Ali Kemal için bk. *a.e.*, s. 138-49; İsmail Kemal için bk. *a.e.*, s. 160-5, ve Ramsaur, *a.g.e.*, s. 76-9; *Osmanlı*, 3, 4 Nisan 1909, 18, 19.